

УДК 94:355/359(73)

**ЛОЙКО О.М.,
ПАПІКЯН А.А.**

КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ФРАНЦІЇ НА КОНТРАКТНІЙ ОСНОВІ: ІСТОРІЯ І ДОСВІД

Досліджується історія формування професійних збройних сил Французької Республіки та можливість використання цього досвіду у процесі переходу Збройних Сил України на контрактну основу.

Ключові слова: Французька республіка, професійні збройні сили, контрактна основа.

Исследуется история формирования профессиональных Вооруженных сил Французской Республики и возможность использования этого опыта в процессе перехода Вооруженных Сил Украины на контрактную основу.

Ключевые слова: Французская Республика, профессиональные вооруженные силы, контрактная основа.

In article is researched history of the formation of professional Armed forces French Republics and possibility of the use of this experience in transition of Armed forces of the Ukraine on contract base.

Key words: French Republic, professional Armed forces, contract base.

Проблема дослідження процесу переходу збройних сил Французької Республіки на професійну основу вже багато років викликає зацікавлення українських дослідників у галузі воєнної історії і політології. Це пов'язано з необхідністю врахування французького досвіду будівництва національної армії та визначення шляхів майбутнього реформування українських Збройних Сил і переведення їх на комплектування особовим складом за контрактом.

Вивченню зазначеного питання присвячені праці багатьох дослідників окресленої теми [1; 2; 6; 7; 9]. Автори названих праць аналізують увесь спектр

Лойко Орест Миронович, кандидат історичних наук, доцент, Львівський орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету "Львівська політехніка", м. Львів.

Папикян Арташес Леонідович, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет "Львівська політехніка", м. Львів.

причин, які спонукали Францію перевести свої збройні сили на комплектування особовим складом за контрактом.

Відтак, автори статті узагальнюють досвід Франції та обґрунтовують, що в сучасних умовах професійна армія є найбільш оптимальним варіантом військового будівництва. Саме це й зумовлює *актуальність* даної проблеми.

Автори поставили перед собою *мету*: спираючись на здобутки попередніх дослідників, показати громадськості авторське бачення досліджуваного питання, обґрунтувати те, що контрактна основа є найбільш ефективним варіантом забезпечення збройних сил особовим складом; спираючись на досвід Франції, довести, що майбутній перехід Збройних Сил України на професійну основу є правильним кроком у подальшому розвитку українського війська. У такій постановці ця проблема досліджена недостатньо, що й вимагає її подальшого наукового вивчення.

Прикладом військового будівництва новітньої доби і позитивного досвіду щодо створення професійних збройних сил може бути Французька Республіка, яка протягом останніх років минулого століття реформувала свої збройні сили, здійснила переведення армії на професійну основу в межах існуючих бюджетних асигнувань, значно реорганізувала та скоротила національне військо.

Франція була однією з перших країн, яка запровадила загальну військову повинність. 29 вересня 1791 року, під час Великої французької революції, спеціальним декретом було засновано Національну гвардію. На підставі цього декрету громадяни республіки повинні були сплачувати так званий "податок кров'ю", тобто йти до лав армії. У подальшому Франція першою в світі запровадила закон, згідно з яким військова повинність вважалася загальнообов'язковою.

На підставі законів, що були прийняті на початку XIX століття французька концепція військової служби будувалася протягом двох століть, хоча й приймалася безліч поправок до існуючого законодавства. У залежності від перегляду законодавства змінювалися

терміни служби – від 8 років у 1824 до 10 місяців у 1992 році. На початку ХХ ст. законодавчо була введена обов'язкова загальна військова повинність, а її термін визначений у 2 роки.

Після Другої світової війни Франція являла собою ослаблену державу, яка за допомогою колоніальних війн прагнула зберегти свій вплив в Європі і світі. Після закінчення у 1962 р. війни в Алжирі, що стала останньою колоніальною війною, Франція розпочала велику військову реформу. Глава держави генерал Шарль де Голль у 1962 р. наголосив: “Замість армії, до якої ми звикли, ми повинні створити армію, яка нам реально потрібна” [1, 3].

У 1966 р. Франція припинила своє членство у воєнних структурах Північноатлантичного альянсу, залишаючись діючим членом політичних інститутів цього блоку. Однак співробітництво Франції з НАТО і країнами – учасницями Альянсу отримало подальший розвиток і набуло динаміки на підставі двосторонніх угод. Ця співпраця формується на основі погодження планів можливого використання збройних сил, організації спільних військових навчань і маневрів, партнерської розробки виробництва зброї та військової техніки, а також щодо використання об'єктів військової інфраструктури на території Франції: навчальних полів і полігонів, сховищ, трубопроводів та ін.

Варто відзначити, що збройні сили Франції традиційно складаються із наступних структур: Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили (ВПС), Військово-Морський Флот, а також жандармерія. В середині 80-х років минулого століття її армія налічувала 476 тис. осіб, у тому числі: Сухопутні війська – 312 тис., Військово-Повітряні Сили – 96 тис. і Військово-Морські Сили (ВМС) – 68 тис. осіб. Особовий склад військової жандармерії сягав 88 тис. чоловік. Витрати держави на оборону становили понад 196 млрд. франків [2, 194–195].

До 1996 р. комплектування збройних сил Франції особовим складом здійснювалося на підставі закону про загальну національну повинність, а також за рахунок набору добровольців і підготовки кадрових

офіцерів. Передбачалося, що загальна військова повинність можлива у наступних формах: дійсної військової служби в збройних силах або служби в інтересах оборони країни, служби за програмою розвитку заморських територій і служби у сфері гуманітарної допомоги економічно проблемним країнам.

Згідно із тогочасним законодавством, військово-зобов'язаними вважалися особи чоловічої статі віком від 18 до 50 років. Термін дійсної армійської служби становив 10–12 місяців. Після демобілізації громадян зараховували до резерву Міністерства оборони строком на 4 роки (резерв 1-ої черги). Після цього до 35-річного віку вони перебували у резерві 2-ої черги, а потім до 50-річного віку переводилися в резерв служби в інтересах оборони країни. За повідомленнями зарубіжної преси, резерв збройних сил Франції у середині 80-х років нараховував 393 тис. осіб, в т. ч. у Сухопутних військах – 305 тис., у ВПС – 58 тис., у ВМС – 30 тис. осіб. Щорічно до лав збройних сил призивалося понад 400 тис. чоловік, із них майже 200 тис. спрямовували для проходження служби у Сухопутні війська. ВПС і ВМС комплектували за рахунок кадрового складу і добровольців. Як добровольців на службу приймали громадян у віці 18–32 років, а в унтер-офіцерські школи і на навчання для отримання відповідної військової спеціальності – з 17 років. Добровольці укладали контракт на термін від 3 до 5 років. Надалі вони могли продовжити контракт протягом 15 років. Військовослужбовці, які вже відбули дійсну військову службу, мали право на надстрокову службу, незалежно від терміну перерви в ній [2, 198].

Початком якісно нового етапу військового будівництва Франції став прихід до влади у 1995 р. Ж. Ширака. З урахуванням кардинальних геополітичних змін і світового воєнно-стратегічного порядку у Французькій Республіці активізувався процес перегляду окремих положень воєнної доктрини, а відтак напрямів розвитку і принципів бойового застосування збройних сил. Нові умови на міжнародній арені внесли корективи і в загальну програму

будівництва французької армії. Відповідно до воєнної доктрини держава зобов'язана протистояти локальним конфліктам на Європейському континенті, а також контролювати виникнення та попереджувати тривалі військово-політичні конфлікти різної інтенсивності, що можуть отримати розвиток на великій відстані від національної території, хоча вони й не будуть створювати прямої загрози інтересам Франції, але порушують визначені принципи ООН.

У відповідності до доктринальних настанов, військово-політичне керівництво Франції оприлюднило рішення про докорінне реформування армії, що мало за мету створення на професійній основі принципово нових за бойовою організацією, більш ефективних і маловитратних для бюджету збройних сил.

Президент Французької Республіки Жак Ширак 23 лютого 1996 р. оголосив про початок значних реформ в оборонному секторі країни: “Сьогодні нам необхідна оборона, яка була б більш ефективною, більш сучасною та менш дорогою. Створення такої оборони цілком можливо... Франція більше не має потреби у призовниках для військової служби...” [3, 3].

Глава держави запропонував здійснити поступову професіоналізацію збройних сил у період з 1997 по 2015 рр. У 1995–1996 рр. армія Франції налічувала 577 530 чоловік [3, 2]. У ході реформи чисельність армії мала скоротитися майже вдвічі, зокрема Сухопутних військ – з 240 тис. до 140 тис. осіб, і в 2015 р. планувалося взагалі довести чисельність збройних сил до 300 тис. чоловік. Також передбачалося організувати особливу структуру, яка у разі потреби дозволила б розгорнути контингент до 50 тис. військовослужбовців, переважно для участі у миротворчих операціях за межами Франції.

Варто відзначити, що у 1995 р. оборонний бюджет Франції складав 3,1% від валового внутрішнього продукту (ВВП) і 13,5% державного бюджету. Існуюча система військової служби ставала проблемним випробуванням для бюджету країни. Великобританія виділяла такий же відсоток ВВП на потреби оборони,

Німеччина – 1,7%, США – 45%. Відповідно до реформи, воєнні витрати Франції базувалися на законі про її п'ятирічне фінансування з 1997 по 2002 рр. і складала 185 млрд. франків на рік у цінах 1995 року [1, 4].

Оскільки Конституція Франції 1958 року не передбачає референдуму з військових питань, реформа стала темою найширших загальнонаціональних дискусій щодо підтримки перебудови національної військової служби. У 1996 р. приймається закон про воєнне планування на 1997–2002 роки, який охоплював три пріоритетні напрями. Найголовнішим напрямом був перехід від армії, яка комплектується на основі загальної військової повинності, до професійної армії. Програма реформування також передбачала адаптацію французького промислового та технологічного потенціалу до загальноєвропейського і зростання значення ядерного стримування. Такий підхід залишається фундаментальним елементом стратегії французької оборони.

Визначивши рамки перетворень, що передбачались у ході реформи, президент республіки ініціював реформу військових структур. Строки реформи, які він запропонував, були обумовлені першочерговими завданнями і характером існуючих проблем. Міністерство оборони оперативно взялося за концептуальну розробку визначеного президентом плану реформування збройних сил. При цьому вона передбачала вирішення низки дуже серйозних проблем, як з точки зору збереження укомплектованості частин і з'єднань, а отже, й збереження високого рівня боєздатності збройних сил, так і забезпечення соціальних гарантій військовиків, що звільняються у запас.

Запланована концепція військової реформи у Франції виходила із розуміння того, що у перспективі не прогнозується прямої військової загрози для її державних суходільних кордонів чи суміжних з ними територій. Крім того, участь у багатонаціональних операціях під егідою ООН за межами країни наприкінці 90-х років засвідчила непридатність або неефективність французьких військових формувань,

якщо використовувався призовний контингент. Це стало очевидно вже під час війни у Перській затоці в 1991 р. Незважаючи на відчутно більшу чисельність своєї армії у порівнянні з британським професійним військом, Франція змогла мобілізувати і спрямувати у район бойових дій значно менше боєздатних частин і підрозділів. У зв'язку з цим країна у 1996 р. потребувала, за словами тодішнього міністра оборони країни Ш. Війона, “обстріляних солдатів, фахівців своєї справи, які мають великий практичний досвід, здатні ефективно вирішувати завдання за межами країни” [4, 7].

Військове відомство вважало, що це під силу військовим спеціалістам із терміном служби близько десяти років. Тому було вирішено: кістяк майбутньої армії становитимуть військовослужбовці зрілих вікових груп з оптимальними фізичними та моральними кондиціями. Для постійного поповнення армійських лав вимагалася велика кількість добровольців 20–30-річного віку, котрі через 5–10 років мають бути замінені більш молодими кадрами.

Питання про нові заходи соціального захисту та матеріальної підтримки військовослужбовців обговорювалися спочатку на рівні міністерств оборони та фінансів. Згодом оптимальні розміри грошової системи сплат та компенсацій контрактникам набрали законодавчої сили. Керівник французького військового відомства Ш. Війон компетентно вважав: “Щоб залучити й зберегти в армії висококваліфіковані кадри, треба підняти на належний рівень матеріальне і правове забезпечення збройних сил. Саме з цього ми виходимо, проводячи комплексну перебудову армії” [4, 7].

Інша причина реформування французької армії – вдосконалення озброєння та бойової техніки. Практика свідчила: щорічний вишкіл новобранців із новими системами озброєнь у кінцевому підсумку нерентабельний. Вже у 1996 р. у технічно насиченому війську призовників практично замінили контрактниками: у Військово-Повітряних Силах призовників було лише 14,8%, а на флоті – 7,9%. Більшість новобранців спрямовували у Сухопутні війська

(60,7%). Набагато менше – у жандармерію (3,6%), медичні частини (2,2%), а також на цивільну альтернативну службу – 8,5% [5, 52].

Особливою проблемою для військового керівництва Франції залишалося помітне “старіння” кадрового складу армії. Виникла потреба регулярної ротації командирів молодими офіцерами. Поетапне скорочення особового складу збройних сил передбачало зменшення чисельності командного складу щорічно на 2,5 тис. чоловік, з тим, щоб до 2002 р. вона становила близько 2 тис. офіцерів і 13 тис. унтер-офіцерів. Міністерство оборони Франції визнало доречним обійти вимушене звільнення зі збройних сил найбільш досвідчених офіцерів і генералів, оскільки це негативно впливало як на долю окремого військового, так і на функціонування армійського організму загалом.

Було знайдено виважене рішення щодо матеріального стимулювання певних категорій військово-службовців до звільнення в запас. Крім того, запроваджувався комплекс заходів із соціальної адаптації, навчання та працевлаштування звільнених на цивільні посади в Міністерстві оборони, інші державні структури, а також різні компанії та фірми чи сприяння звільненим у відкритті власної справи.

Якщо враховувати, що наприкінці 90-х років у Франції майже третина призовників із різних причин звільнялася від військової служби, то скасування загальної військової повинності виглядало цілком логічно. У 1994 р. було мобілізовано 262 тис. осіб, із них 18 тис. звільнені з різних причин і майже 82 тис. – за станом здоров'я. Альтернативну службу проходило понад 20 тис. призовників, у т. ч. більше 7 тис. – у допоміжних підрозділах поліції. Майже 5 тис. осіб брало участь у програмах допомоги країнам, що розвиваються, а понад 7 тис. військово-зобов'язаних відмовлялися від військової служби через релігійні та інші переконання, тому вони залучалися до різних соціальних програм. Понад 1 тис. осіб проходили службу в технічних службах і цивільній обороні. Ще 26 тис. особового складу служили на посадах, що відповідали їх кваліфікації,

зокрема у пожежних частинах – 3 тис., наукових лабораторіях – 4 тис. і жандармерії – 9,5 тис. осіб [5, 52].

28 жовтня 1997 р. президент Ж. Ширак підписав закон про реформу загальної військової повинності. Нові умови проходження військової служби поширювалися на чоловіків, які народилися після 31 грудня 1978 р., а також жінок, котрі народилися не раніше 31 грудня 1982 р. Відповідно до закону юнаки підлягали військовому обліку після 17 років (згодом цей віковий ценз знизився до 16 років). Народжені до зазначеного терміну, незважаючи на скасування загальної військової повинності, відслужили в армії визначені раніше 10 місяців. Планувалося, що цілком обов'язкова служба буде скасована до 2002 р.

У 2002 р. французька армія повністю перейшла на контрактний принцип комплектування. Відмова від військової повинності стала поштовхом для глибокої реорганізації збройних сил, що передбачає, зокрема, подвоєння чисельності рядового складу, що становило у 2003 р. майже 93 тис. осіб. Щоб подолати цю складність, Міністерство оборони повинно щороку вербувати майже 30 тис. молодих людей різних професій. Якщо у 1996 р. чисельність армії складала 573 081 особу (кадрові військові – 297 836, цивільний персонал – 73 747, призовники і добровольці – 201 498), то у 2003 р. вона зменшилася до 437 581 особи (кадрові військові – 332 971, цивільний персонал – 81 468, контрактники і добровольці – 23 142) [6, 4].

У період реформування збройних сил Франції (1998-2002 рр.) рядовий і сержантський склад почали комплектувати і поновлювати громадянами, котрі погодилися проходити військову службу протягом обумовленого контрактом терміну (контрактниками) і зі статусом добровольців. Незважаючи на скасування обов'язкової військової служби, було збережено національну військову повинність. Військовослужбовці із числа добровольців у Франції – це особи, котрі погодилися проходити військову службу за конституційним обов'язком за умов забезпечення

відповідними пільгами у подальшому житті. Різниця між добровольцями і контрактникам полягає у наступному: до перших застосовується спрощений порядок відбору на військову службу, а також ставляться менш високі вимоги до рівня освіти. Якщо у контрактників перший обов'язковий строк служби становить чотири роки, то у добровольців – лише дванадцять місяців. Посади, що обіймають добровольці, зазвичай не потребують високої кваліфікації. Відтак їх грошове утримання відчутно менше. Але обидві категорії військовослужбовців гарантовані щодо пільг, зокрема, у забезпеченні безоплатним житлом і безкоштовним харчуванням.

Реформою передбачалося відкриття до 2002 р. понад 27 тис. пунктів із прийому контрактників і добровольців в армію. Вже у 1999 р. активно діяли майже 5 тис. пунктів вербування [8, 5]. Варто відзначити, що кількість вакансій добровільної служби була обмежена. Добровільна служба охоплювала такі сфери: *“безпека і оборона”* – єдина форма служби, що дозволяла перебувати у складі регулярних військ, служити в армії, жандармерії, поліції, підрозділах громадської безпеки, на митниці та в системі органів захисту довкілля; *“соціальна єдність і солідарність”* – громадська служба на території Франції у різноманітних державних організаціях, асоціаціях соціального спрямування; *“міжнародне співробітництво та гуманітарна допомога”* – громадська служба за кордоном [7, 36].

З метою залучення молоді на військову службу, починаючи з травня 1996 р., почала функціонувати система *“цивільних зустрічей”* – обов'язкових курсів із роз'яснення молоді сутності контрактної і добровільної служби в армії. На початку 1998 р. законодавчо було впроваджено обов'язкове ознайомлення молоді з принципами та організацією оборони країни у рамках програм навчальних закладів другого ступеня першого і другого циклів; обов'язкова участь в одноденному *“підготовчому оборонному призові”* з моменту поставлення на військовий облік і до досягнення 18-річного віку; можливість після *“підготовчого оборонного призову”* отримати

військову підготовку на спеціальних зборах і добровільно відслужити в армії один рік [6, 4].

Мета зборів полягала, насамперед, у ґрунтовному роз'ясненні молоді основ і засад демократії, прав людини та громадянина, підвалин і механізмів функціонування державних інституцій і системи оборони Франції у контексті загальноєвропейської та світової безпеки. Крім цього, на зборах детально аналізувався рівень освіти та соціальної інтеграції, а також стан здоров'я кожного учасника. Збори не були обов'язковими, але за законом, не пройшовши цей курс, було неможливо скласти іспити на права водія або отримати право бути включеним у список громадян, що мають право виборчого голосу. У цей короткий курс входило і складання мінімуму з французької мови. Адже, за твердженнями Міністерства освіти Франції, 10% молодих французів у той час мали певні проблеми з читанням, 3,5% узагалі ледве читали [7, 4; 8, 36].

У 2001 р. завершилося виконання п'ятирічної програми переведення збройних сил Франції на контрактну основу проходження військової служби. Вирішення цього завдання було органічно пов'язане з комплектуванням війська і забезпеченням професіоналізму особового складу. Зокрема, було реалізовано заходи щодо покращення кількісних та якісних показників, що характеризували рівень загально-освітньої і військової підготовки рядового і сержантського складу.

Починаючи з 1998 р., удвічі зросла чисельність військовослужбовців – контрактників. Протягом 2001 р. на посади рядового і сержантського складу було призначено майже 20 тис. юнаків і дівчат. Серед видів і родів військ найбільша кількість контрактників припадає на Сухопутні війська. За останні п'ять років їх чисельність збільшилася з 30 тис. до 60 тис. осіб [9, 11].

Варто відзначити, що за кількістю жінок у військових лавах – 28 тис. (8,5% складу) – французькі збройні сили посідають нині третє місце серед збройних сил західного світу. Американки складають 14%, канадійки – 10,8% від загального контингенту

кадрових військових у своїх державах. Соціологи намагаються розібратись у цьому феномені, з'ясувати, коли французькі захопилися раптом аж ніяк не жіночою професією і віддають перевагу одностроям і камуфляжу. Факти свідчать про те, що жінок у тримільйонній армії безробітних набагато більше, ніж чоловіків. Головна причина інтересу французенок до суто чоловічої справи: служба в армії, незважаючи на всю її нежіночу специфіку, – це постійний і непоганий зарібок. Сьогодні жінки Франції мають можливість служити практично в усіх родах військ. Французькі займають 10% різних посад Військово-Морських Сил, пілотують усі типи літаків, в т. ч. бойових. Кадровий розподіл французенок за видами збройних сил виглядає так: у Сухопутних військах задіяно 10 000 жінок, із яких 500 офіцерів і 5500 унтер-офіцерів; у ВПС – 7440, у тому числі 340 офіцерів і 4300 унтер-офіцерів; у жандармерії – 5400, із них офіцерів – 31, унтер-офіцерів – 3 867; у ВМФ – 3420, на офіцерських посадах – 215, на унтер-офіцерських – 760 [10, 10; 11, 17].

Процес реформування французької армії триває. Безсумнівно, військове відомство ще чекають доволі складні проблеми, котрі пов'язані як із власне концепцією, так і з фінансуванням реформи. Та незважаючи на всю складність завдань, які потрібно вирішити, основні положення концепції реформи щодо відповідності збройних сил вимогам сучасних геополітичних реалій активно впроваджуються шляхом виваженої, соціально спрямованої політики держави стосовно національного війська.

Таким чином, військове будівництво деяких згаданих провідних країн світу наочно свідчить, що створення сучасної професійної армії вимагає від військово-політичного керівництва держави визначення оптимальності, ефективності та відповідності збройних сил в умовах, що склалися в суспільстві.

Професійні армії західних країн організовані, підготовлені й оснащені для протидії реальним нинішнім і майбутнім внутрішнім і зовнішнім

евентуальним загрозам безпеці держави. Вони розвиваються у динаміці щодо підвищення гнучкості, універсальності та здатності до тривалих самостійних дій, тобто відповідають вимогам геополітичних реалій сьогодення.

Приклад Франції демонструє, що професіоналізм коштує недешево: вартість платного, пенсійного, соціального забезпечення й умови підготовки професійного військового у декілька разів перевищує внутрішній валовий продукт на особу. Крім того, треба враховувати додаткову інфраструктуру, що необхідна для професійних військовослужбовців та їх сімей. Професіоналізація вимагає значних капіталовкладень в інфраструктуру й обладнання життєдіяльності війська, суттєво впливає на методи підготовки збройних сил, їх застосування та відносини із суспільством.

Створення професійної армії нагально вимагає не лише ресурсів, але й сучасних підходів до їх розподілу. Фінансовий потенціал, елітний персонал і модерна техніка мають бути сконцентровані там, де вони потрібні. Для цього необхідна гнучка система планування, що не тільки визначає пріоритетні завдання реформування армії: вона мусить забезпечувати розробку довгострокових програм, їх досягнення, гармонізувати реалізацію вимог цих документів із бюджетними ресурсами.

Досвід функціонування професійних армій свідчить, що гідне матеріальне забезпечення військовослужбовців – це не єдиний інструмент утвердження належного рівня дисципліни і боєздатності особового складу. Його застосування покликане поєднуватися з морально-психологічною, релігійною і виховною роботою у середовищі військовослужбовців, передусім, серед рядових і сержантів.

Створення професійної армії неможливе без підвищення її престижу і привабливості шляхом кваліфікованої реклами військової служби в пресі, кіно, на радіо і телебаченні.

У розвинених країнах Заходу армійська служба вважається школою громадянськості, викреслюючи

молодь із числа безробітних, надає їй можливість отримати освіту, а в подальшому – цивільну спеціальність.

Цей досвід військового будівництва у Франції доцільно врахувати при створенні в Україні професійних збройних сил, які будуть комплектуватись особовим складом на контрактній основі.

1. *Фриберг Ж.* Военная реформа во Франции // Независимое военное обозрение. – 1997. – 28 ноября. – С. 3–4.
2. Вооруженные силы основных капиталистических государств / Анжерский С., Семенов Н., Скридловский В. и др. / Под ред. С. Беркутова. – М.: Воениздат, 1988. – 319 с.
3. *Махно О.* Знайомтесь: Франція // Народна армія. – 1997. – 15 січня. – С. 2.
4. Франція розпочинає реформування армії // Народна армія. – 1996. – 19 вересня. – С. 7.
5. *Лебедев В.* Проблемы комплектования вооруженных сил Франции личным составом // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – № 4. – С. 52.
6. *Толкачев В.* Военная политика Франции на рубеже веков // Зарубежное военное обозрение. – 2003. – № 9. – С. 2–7.
7. *Лозовицький О.* Військова реформа у Франції як найголовніша похідна розвитку загальноєвропейської системи безпеки // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 35–38.
8. *Вісенс О.* Як служать у французькій армії // Народна армія. – 2000. – 15 квітня. – С. 4–5.
9. *Копьев А.* Комплектование вооруженных сил Франции // Зарубежное военное обозрение. – 2003. – № 1. – С. 11–13.
10. *Катін В.* Жіноче обличчя французької армії // Народна армія. – 2000. – 13 жовтня. – С. 10.
11. *Глинський А.* Самая женственная армия в Европе // Военные знания. – 1999. – № 3. – С. 17.

© О.Лойко, А.Папікян, 2009

Надійшла до редколегії 8.02.2009.